

Nuranə Məcid qızı Nuriyeva⁷

EDQAR ALLAN PONUN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ TƏSƏVVÜF ELEMENTLƏRİ

ABŞ ədəbiyyat tarixinin XIX yüzillikdən başlayan ədəbi-tarixi inkişaf dövründə daha çox oriyentalizmə meyillilik də qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Bu ədəbiyyatın görkəmli simalarından biri yazıçı, şair və ədəbi tənqidçi Edqar Allan Po (1809-1849) olmuşdur. Onun Şərqlə bağlı fəlsəfi görüşlərini əks etdirən hekayə və şeirlərində oriyentalist təmayülü ifadə edən bir çox diqqətçəkici cəhətlər vardır. Görkəmli sənətkarın əsərlərində yalnız ekzotik Şərq motivləri deyil, eyni zamanda Şərq düşüncə tərzinin, xüsusən də təsəvvüf simvolikasının ifadəsi də geniş yer alır.

Maraqlıdır ki, Edqar Allan Ponun bütün yaradıcılığı boyu işlədiyi əsas mövzu həyat, ölüm, ölüm qorxusu, ölümün gətirdiyi sükunət və ölümdən sonrakı sevgi anlayışdır. Ölüm qayğısı - hər insanda varlığını hiss etdirən, yaşadığımız bütün qorxuların və məchul nigarənçılığın təməli olaraq düşünülən bir duyğudur. Belə ki, insan bir yandan ölümlə barışmağa çalışarkən, bir yandan da ölümsüzlüyü axtarır. Müxtəlif ayin, mərasim və inanclarda ölənin fiziki varlığını qoruyub saxlamaq ideyası ölümsüzlük arzusunun ən açıq təzahürüdür. Çünki ölüm düşüncəsini gizlətmək və ölümə qarşı hiss edilən qorxunu azaltmaq məqsədilə uyğunlaşdırılan, ölünü basdırmazdan əvvəl onu bəzəmək və geyindirmək əsasən ölümsüzlük arzusunun əksidir. Psixoloji anlamda ölümü cəsarətlə qəbul etmək sağlam həyatın əsas şərti olaraq qəbul edilir. O da məlumdur ki, ölüm qarşısında aciz qalan hər bir fərd nigarənçilik - narahatlıq keçirir, balans və harmoniyayı itirir və ətraf mühitlə əlaqəsi çətinləşir. Çünki insanın öz ölümü ilə üz-üzə qalması, onu cəsarətlə qarşılamağı, onu qəbul etməsi əsas psixoloji proseslər olaraq bilinir. Bu baxımdan da qeyd etdiyimiz bütün bu psixoloji hallar Edqar Allan Ponun əsərlərində yer aldığından mövzunun əsas qaynağının hardan gəldiyi problemi ortaya çıxır.

Edqar Allan Ponun yaradıcılıq yoluna nəzər saldıqda görürük ki, onun ölümlə ilk psixoloji tanışlığı valideynlərinin vaxtsız vəfatı ilə başlamış və bu bədbin ruh halı onu bütün həyatı boyu izləmişdir. Bəlkə elə bu səbəbdən də onda ölümün sirrini çözmək marağı oyanmışdır. Onun Şərq mədəniyyətinə və ədəbiyyatına müraciətini irili-xırdalı bir sıra əsərlərində görmək olar. Əsasən Qurana, Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə dərinlən bələd olması təsəvvüf bilməsi bütün əsərlərinin alt qatında özünü göstərir. Edqar Allan Ponun əsərlərində ən diqqətçəkən mövzulardan biri olan ölüm, mövlənin ölüm anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də onun Mövlana Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) yaradıcılığı ilə tanış olması və təsəvvüfi bu qaynaqdan bəhrələnən fəlsəfi yanaşmaları olduğunu qənatinə gəlirik [2].

Bilindi ki kimi Mövlənin ölüm anlayışı, onun Allah, kainat, insan, ruh, həyat və dövr haqqındakı fikirlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Qurani-Kərimdə "Hənsizlərin əvvəlcə daha gözəl olduğunu bəlli etmək üçün ölümü və həyatı yaradan Odur" (Surə 67 Əl-Mülk, ayə 2) ayəsinə əsaslanan təsəvvüfdə ölümlə bağlı əsas vurğulanması vacib məsələ Qurandan ölümü həyatla mənalandırmasıdır [3]. Hərəkət və davranışlarının sınılanması məqsədiylə Allah tərəfindən yoxluqdan - Quran diliylə desək, "ölüm"dən varlıq aləminə gətirilən insan (Bəqərə, ayə 28; Nisa, ayə 100; Məmin, ayə 11) torpaqdan yaradılmışdır, (Həcc, ayə 5; Rum, ayə 20; Fətir, ayə 11) ancaq Allaha aid ruhdan bir parça daşımaqdadır. (Hicr, ayə 29; Sad, ayə 72).

Mövləyə görə həyatın mənası, ruhun ölümsüzlüyü, Allaha çatmanın və onda yox olmanın əsas yolu ölümdən keçməkdir. O, ölümü "İradə ölüm" və "Təbii ölüm" deyə iki yerə ayırır. Buradakı iradə ölüm – ölməzdən əvvəl ölüm təsəvvüflə bağlı düşüncənin açıqlamasıdır. Mövlə ölümə bağlı belə bir açıqlama vermişdir: "Ey ölümdən qaçan can, işin əslini, doğrusunu istərsən, sən ölümdən qorxmursan, özündən qorxursan, çünki ölüm aynasından ürək qorxduğun ölümün çöhrəsi deyil, sən çirkin üzündür. Sənin ruhun bir ağaca bənzəyir, ölüm isə o ağacın yarpağıdır. Hər yarpaq ağacın cinsinə görədir. O yarpaq yaxşı da olsa, pis də olsa səndən bitmişdir. İstər ki, xoş olsun ya naxoş, sənin könlünə gələn hər xəyal, hər düşüncə səndən, sənin öz varlığından gəlmişdir" (Məsnəvi 3, səh, 89) [2].

Təsəvvüfdə ölümlə verilən tərif isə belədir: "Allahın səni sənlikdən öldürməsi, özündən diriltməsidir" [1, 392]. Bütün siri burdadır. Yeni öz məniyyənin Tanrının məniyyətində yox olaraq "O" olmasıdır. Bu nöqtədə ziddiyyətlər yox olur, ölümlə həyat birləşir. Əslində isə ölüm bir dəyişimdir.

Edqar Allan Ponun təsəvvüfi dünyagörüşü özündə ehtiva edən əsas əsərləri - "Quyu və kəfki" (*Pit and Pendulum*), "Əl Əraf", "İsrafil", "Şəhrizadənin min ikinci nağılı" (*The Thousand-and-Second Tale of Scheherazade*), "Quzğun" (*The Raven*), "Anabel Li" (*Annabel Lee*), "Yuxu içində yuxu" (*A Dream Within a Dream*) "Qara pişik" (*The Black Cat*) "Aşerlər evinin çöküşü" (*The Fall of the House of Usher*) və digərləri bu baxımdan diqqət çəkir.

Edqar Allan Ponun "Quyu və Kəfki" (*Pit and Pendulum*) hekayəsində "ölüm" və "ölüm qorxusu" hissini fərqli şəkildə işləməsi, əsərində ərəb ədəbiyyatından və Qurandan etdiyi iqtibaslar diqqət çəkir. Əsərin məzmunu ilkin zahiri baxışda başa düşülməyə də diqqətlə təhlil edildikdə alt qatdakı gizli pərdələr üzə çıxmış olur [6].

Hekayədəki hadisə inkvizisiya dövrünü əks etdirir. İnkvizisiya məhkəmələri Orta əsrlərdə kilsənin din adından çıxış edərək insanları ölümlə məhkum edən və ya başqa sözlə desək, insan ovu ilə məşğul olan məhkəmələri idi. Bu məhkəmələr cadugərlik kimi dindən kənar işlərlə məşğul olan insanları mühakimə edir və şiddətli işgəncələrə məruz qoyurdular. Həmçinin, bu məhkəmələr qoyduqları qaydalara özlərinə görə əlavələr də etmişdilər. Hətta cadugərlik etməyən insanlar da fərqli düşüncələrinə görə bu dövrdə mühakimə olunmuş, cadugər adlandırılaraq damğalanıb yandırılmış və edam edilmişdilər.

Hekayənin qəhrəmanı inkvizisiya məhkəməsində mühakimə olunaraq tələm-tələsik həbs edilir və ölümə məhkum olunur. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Edqar Allan Po real tarixi şəxslə bağlı olmayan qəsdli işgəncə anlayışı fikrini qismən Xuan Antonio Lorentenin (1756-1823) 1817-ci ildə nəşr olunmuş "İspan inkvizisiyasının tarixi" adlı əsərindən iqtibas etmişdir. Hekayədəki quyunun isə, Corc Seylin tərcümə etdiyi "Quran"dan təsirləndiyi irəli sürülmüşdür. Edqar Allan Po Corc Seylin yaradıcılığı ilə yaxından tanış idi və hətta "Şəhrizadənin min ikinci nağılı" adlı

⁷ ADU, dosent
nurananuri@mail.ru

hekayəsindəki qeydlərindən birində ondan bəhs də etmişdir. O, Corc Seylin tərcüməsində yer alan qeydlər və izahlardan yararlanaraq əsərində mətn altı məzmun yaratmağa üstünlük vermişdir. Corc Seylin qeydlərinin birində işgəncə və edam yolu olaraq “insanların alovlanan bir çuxura atılması” yer alırdı. Quranın 85-ci “Əl-Buruc” (Bürclər) surəsində möminlərə əziyyət edənlərin “atış xəndəyinin çevrəsində oturduları” söylənir [3].

Hekayənin əvvəlində naməlum bir şəxs səbəbi məlum olmadan bir qisim ittihamçılar tərəfindən mühakimə olunur. Yazıçı hadisələri nəql edən adamın nə səbəbdən həbs olunmasını, ya da ittiham olunduğunu açıqlamır. Təhkiyəçinin anlatdığına görə, önündəki masada yeddi uzun şam yanır və şamlar əridikcə adamın xilas olma ümidləri də azalır. Hekayənin bu hissəsini Əl buruc surəsinin ilk ayəsi ilə müqayisə edək: “And olsun bürclər sahibi olan göyə” [3, 589]. Burada Allah bürclər ilə yəmin etməkdədir. Allah, bürcləri olan göylərin adına and verir. Bürclər günəşin, ayın və planetlərin gözdiyi dayanacaqlardır ki, göydə də on iki dayanacaq var və hər bir dayanacaq da bürclər adlanır. Ay hər dayanacaqda iki gün on altı saat dolaşır. Bunu on iki bürclə vurduqda iyirmi səkkiz gün edir. Bu da bir ay deməkdir. Günəş isə hər dayanacaqda bir ay dolaşır. Bunu da on ikiyə vurduqda on iki ay olur ki, bu da bir il deməkdir.

Edqar Allan Po isə hekayədə bu ayəni mistik rəqəm olan yeddi ilə əvəzləmişdir. Əgər on iki bürclə qeyd etdiyimiz səbəbdən insan həyatının davamlı olması üçün vacib əhəmiyyət daşıyarsa yeddi rəqəminin də əsas mahiyyətini açıqlamaq vacibdir. Yeddi metafizik rəqəmdir. Həm xristianlıqda, həm də islamda yeddi rəqəminə rast gəlinir. Lakin Edqar Allan Po bu hekayədə Orta çağ Avropasında yeddi rəqəminin əhəmiyyətli olduğunu vurğulamağa çalışır. Əhdi-cədidə Həzrəti İsanın yeddi çörəklə böyük bir qələbəliyi doyurduğu, Məcdəlli Məryəmdən yeddi şeytan çıxardığı ifadə edilməkdədir. Belə ki, orta çağ Avropasında yeddi rəqəminin silsilə şəklində işlənməsi tərcih edilirdi: Müqəddəs ruhun yeddi hədiyyəsi (Qotik çağda göyərçinlərlə təmsil edilir), yeddi mələk, yeddi ərđəm, yeddi sənət və elm, yeddi ayın, insanın yeddi yaş dönməsi, yeddi ölümcül günah, İsanın duasındaki yeddi dilək. Yeddi kilsə, yeddi buyuz və quzunun gözləri, əjdahanın yeddi başı, “Yeddi möhürlə möhürlənmiş” kitabındaki Allahın qəzəbinin yeddi şüşəsinin var olması [9].

Daha sonra hekayədə təhkiyəçiyə ölüm cəzası kəsilir və o, özünə gəldiyində qaranlıq bir yerdə olduğunu anlayır. Əvvəlcə bir məzara qoyulduğunu düşüncə də, sonra bir məhbus otağında olduğunu dərk edir. O, otağın böyüklüyünü anlamaq üçün divarlar boyunca yürüməyə başlayır. Hansı nöqtədən yürüməyə başladığını bilmək məqsədilə paltarından cırdığı parçanı divarın dibinə sərir və otağın içindəki gəzintisini başa vurmada huşunu itirir.

Oyandığında yanında yemək və su olduğunu görür. Təkrar ayağa qalxır və otağın böyüklüyünü ölçməyə davam edir. O, divarların uzunluğunun yüz addım olduğunu öyrənir. Otaqda yeriyərkən ayağı qəfildən yerə sərdiyi parçaya ilişir və sürüşüb yıxılır. Yəqin ki, ayağı sürüşməyəydi, otağın ortasındakı içi su ilə dolu olan quyuya düşəcəkdə. Təkrar huşunu itirən təhkiyəçi özünə gəldiyində bir taxta üzərinə iplərlə bağlandığını və otağın zəif işıqlandığını görür. Otağın tavanında vaxtı göstərən bir təsvir diqqətini çəkir. Bu rəsmdən aşağıya doğru sallanan dəryaz formasında bir saat kəfkiri yavaş-yavaş irəli və geri hərəkət edir. O, saat kəfkirini durdurmanın mümkün olmadığını anlayır və onun yavaş-yavaş aşağıya doğru endiyini görür. Beləliklə, aydın olur ki, bu saat kəfkiri təhkiyəçini öldürmək məqsədilə işə salınmışdır. Lakin məhbus onun üçün qoyulmuş bir tikə ət parçasından istifadə edərək ətrafındakı siçovulları ipə doğru yönəldir və siçovullar ipləri gəmirməyə başlayır. Saat kəfkiri onun sinəsindən bir neçə santimetr yuxarıdaykən iplər qopur və kəfkir tavana doğru geri çəkilməyə başlayır.

Lakin bir az sonra otağın divarları istidən qızaraq qıpqırmızı olur və içəriyə doğru hərəkət etməyə başlayır. Adam otağın ortasındakı quyuya doğru getmək məcburiyyətində qalır. Quyuya baxdığına başına gələcək heç bir şeyin o quyuya düşəcək qədər dəhşətli olmayacağını anlayır. Əsərdə təhkiyəçinin quyunun dibində nə gördüyü ya da quyunun dərinliyindən qorxduğu bildirilmir. Onun qorxusunun tam səbəbinin nə olduğu da açıqlanmır. Divarlar onun üstünə doğru gəlir və məhbusa söykənəcək yer buraxmır. O, quyunun içinə düşmək üzrəykən insan səsləri eşidir. Bu zaman divarlar geri çəkilir və kimsə onu tutur. Məlum olur ki, fransız ordusu Toledonu ələ keçirmiş və inkvizisiya sona çatmışdır.

Bu hissədə təsvir olunan quyunun əslində inkvizisiya dönməndə tətbiq olunan işgəncə növü olduğu açıq-aşkar görünür. Yazıçının quyunun içində nə olduğunu açıqlamaması, lakin onun dəhşətli dərəcədə qorxunc olduğunu qeyd etməsi diqqəti çəkir. Əslində çuxur adlanan bu tip quyular inkvizisiya dönməndə geniş tətbiq olunurdu. Girintili-çixıntılı səthi olan çuxurun bir insanın ancaq sığa biləcəyi və hər tərəfində iti uclu daşların onu yaralayacağı və işgəncə çəkərək öləcəyi ölüm makinası idi. “Əl buruc” surəsində də buna bənzər xəndəkdən söhbət gedir.

Gördüyümüz kimi Edqar Allan Po hekayədə tarixi gerçəkliliklə sərbəst şəkildə oynayır. Hekayənin sonundakı xilaskarlar Napaleonun generalı olan Antuan Şarl Lüi Lassal (1775-1809) tərəfindən idarə olunur. Ancaq Lassal Toledonun işğalı zamanı deyil, İspaniya inkvizisiyasının ən güclü dönməndən yüz illər sonra gerçəkləşən Yarımada Mühəribəsində iştirak etmişdir. Hekayədəki işgəncə üsulları inkvizisiyanın hər hansı bir dönməndə uygulanan üsullarla paralellik təşkil etmir. Lakin inkvizisiyanın sona çatdırılması 1808-1813-cü illər arasındakı fransız işğalı sırasında baş vermişdir. Edqar Allan Po hekayənin əvvəlində “Parisdəki Yakobin dərneyi binasının yerində tikiləcək bazarın qapısına vurmaq üçün yazılmış dördlük” açıqlaması ilə birlikdə latınca bir epigraf da qoymuşdur. Bu dördlük Edqar Allan Po tərəfindən yazılmamışdır. Belə bir yazının olması və tikilidə işləmək üçün hazırlandığı 1803-cü ildən əvvəl qeyd olunmuşdur və onun naməlum müəllifi haqqında yazı Edqar Allan Ponun da işlədiyi “*Thousand Literary Messenger*”də yer almışdır. Buna baxmayaraq sözü gedən bazar yeri inşa edilməmişdir. Edqar Allan Ponun əsərlərini fransızcaya tərcümə edən məşhur fransız şairi Şarl Bodler (1821-1867) köhnə Yakobin dərneyinin yerindəki binada belə bir qapı və kitabə olmadığını yazmışdır.

“Quyu və Kəfkir” hekayəsi qorxunun təhkiyəçi üzərindəki təsirini göstərir. Hekayənin ilk cümləsində “halım pisləşmişdi və uzun sürən əzabdan sonra öləcək qədər pis olmuşdum” sözləri ilə təhkiyəçinin ölüm qorxusu duyduğu bildirilir və bunun ardından edam cəzasını eşidən təhkiyəçi huşunu itirir. Belə bir tədirginlik oxucu üçün ironikdir. Çünki təhkiyəçini mühakimə edənlərin dodaqları haqqında “üstünə yazdığım kağızdan daha bəyazdılar” sözləri sayəsində adamın yaşadığı bilinir [6]. Hekayəni xüsusilə qorxulu edən əsas şey isə təbii ünsürlərin var olmamasıdır. Hekayədə hadisələrin cərəyan etdiyi yer təxəyyül məhsulu deyil, gerçəkdir. Edqar Allan Ponun hekayədə hissiyyətə üstünlük verməsi gerçəklik hissini artırır: zindan havasız və işıqsızdır, təhkiyəçi aclıq və susuzluq çəkir, ətrafı siçovullarla əhatə olunmuşdur, içəriyə doğru bağlanan divarlar istidən qızarmış metaldandır və ülgüc kəskinliyindəki saat kəfkiri təhkiyəçini yaralamaq üzrədir. Təhkiyəçi saat kəfkirinin kəskin ucunun “tıqqıltı” şəklində çıxardığı səsdən bəhs edir. Bütün bu sadalananlar inkvizisiya dönməsində işlədilər işgəncə vasitələrinin bir qisminin təsviridir.

Hekayə yazıcının “ruh halının bədbin olduğu” bir dövrdə yazılmışdı. Belə ki, 1842-ci ildə Edqar Allan Po “*Graham’s Magazine*”dən istefa etmişdi. Ayrıca həyat yoldaşı və özü xəstəliklə mübarizə aparırdı. Səhhətinin pis olması və yoxsulluq, onun özünün də dediyi kimi “hardasa onu dəliliyə sürükləyirdi” [].

Edqar Allan Po hekayədə “*Blackwood’s Magazine*”də dərc olunan qorxu hekayələrində tez-tez işlətdiyi və özünün də “Diri-diri basdırılma” (*The Premature Burial*) adlı hekayəsində ələ aldığı bir qorxu hekayəsi modelini işlədir. Ancaq bu hekayələrdə qorxu ünsürünün qaynağı ümumilikdə şans, ya da şəxsi intiqamdır.

Edqar Allan Ponun ayrıca Uilyam Medfordun mexaniki bir qurğu vasitəsilə daralaraq qurbanı əzən bir işgəncə otağı haqqındakı “Dəmir kəfən” (*The Iron Shroud, 1830*) başlıqlı hekayəsindən təsirləndiyi də düşünülür. Edqar Allan Po daralan otaq fikrini açıq şəkildə, 1830-cu ildə “*Blackwood’s Magazine*”də dərc olunan bu hekayədən almışdır [8].

“Quyu və Kəfkir” hekayəsi *Carey & Hart* tərəfindən nəşr olunan (*The Gift: A Christmas and New Year’s Present for 1843*) toplusunda yer almışdır. Daha sonra, “*Brodway Journal*”ın 17 May 1845-ci il tarixli sayında bəzi dəyişikliklərlə yenidən dərc olunmuşdur.

Tanınmış irland yazıçısı Uilyam Batler Yeyts Edqar Allan Ponu daha çox tənqid edirdi. O, “Quyu və Kəfkir” hekayəsi üçün belə demişdi: “Mənə görə hekayənin heç bir ədəbi dəyəri yoxdur... “Quyu və Kəfkir” hekayəsini incələsəniz keyli fiziki qorxu ünsürləri yoluyla əsəblərə hücumdan başqa bir şey tapa bilməzsiz” [5, 78].

Təəssüf ki, tanınmış yazıçı hekayənin məzmununu tam dərk edə bilməməsi səbəbindən bu fikirləri söyləmiş olmalıdır. Belə ki, bu hekayəni anlamaq üçün Quranın 85-ci surəsinin açıqlamasını oxuduqdan sonra təhlil etmək və fikir yürütmək daha doğru olardı.

Tənqidçi L.Moffit Sesilin “Ponun arabeski” (“*Poes arabesque*”, *Comparative literature*, 28, 1966) əsərində Ponun əsərlərində Qurandan və digər ərəb mənbələrindən geniş istifadə etməsi haqqında çox ətraflı söhbət açır. Onun fikrincə Edqar Allan Po, çox güman ki, Corc Seylin şərhlərində bu hisyə təsadüfən rast gəlmişdi:

“Soyadı Yusif olan Du Novas adlı birisi yəhudiyyə çevrilmək istəməyən hər bir kəsi daim təqib edir, onlara müxtəlif işgəncələr verərək ölümə məhkum edir. Bu işgəncələrdən də ən adisi onları yanar od çuxuruna atmaqdır ki, ona verilmiş təhqiredici Çuxur Tanrısı adı da burdan gəlir (*New York: Frederick Warne, 1887, p.17*) [5]. Bu hissəyə yazdığı qeyddən sonra Corc Seyl oxucularına Quranın “*Əl-Buruc*” (Bürcələr surəsi) başlıqlı 85-ci surəsində də eyni “çuxur”dan söhbət gedən mətnə istinad etdiyini bildirir:

“And olsun vəd olunmuş günə, şəhadət verənə və şəhadət verilənə ki, xəndək sahibləri lənətə düçar oldular. O xəndəklər ki, çırpı ilə alovlandırılmışdı. O zaman onlar xəndəklərin kənarında oturub, möminlərin başlarına gətirdikləri müsibətlərə tamaşa edirdilər. Onlar möminlərdən yalnız yenilməz qüvvət sahibi, hər cür şükrə, tərifə layiq olan Allaha iman gətirdiklərinə görə intiqam alırdılar. O Allah ki göylərin və yerin ixtiyarı *Onun* əlindədir. Şübhəsiz ki, mömin kişi və qadınları bəlaya düçar edən, sonra da tövbə etməyən kimsələri cəhənnəm əzabı və yandırılıb-yaxan atəş əzabı gözləyir. Firon və Səməd ordularının xəbəri gələn sənə çatdı mı? Xeyr, kafir olanlar elə hey ilahi vəhyləri təkzib etməkdədirlər” (*Quran, surə 85*) [3, 590].

Burada odun işgəncə mənasında işlənməsi xaricində şərhlər Edqar Allan Ponun adı keçən mövzularıyla uzlaşır. Başqa bir tərəfdən Edqar Allan Ponun Qiyamət günü ilə bağlı bu məlumatları Devid Hirşin “Quyu və Apokalipsis” (“*The Pit And the Apocalypse*”, *Sewanee Review*, 76(1968), 632-652) adlı əsərində sənədləşdirdiyi kimi İncildən də qaynaq olaraq istifadə etməsi güman olunur. Qurandan isə ancaq cəlladların cəzalandırılacağı ilə bağlı mövzudan istifadə etdiyi bildirilir. “Quyu və Kəfkir” əsərinin epigrafında və hekayənin özündə Edqar Allan Po ispan inkvizitorları və fransız yakobinlərinə istinad edir: sonunda hər ikisi də təqib olunurlar. İnkvizitorlar və Yakobinlər də Firon və Səməd kimi özlərini iblisə təslim etmişdilər. Vaşinqton Dövlət Universitetinin professoru Atar Murtuzanın fikrincə, Edqar Allan Ponun mövzu baxımından Qurana bu qədər yaxın olmasının qaynağı yalnız budur. Lakin nə qədər təkzib edirlərsə etsinlər Edqar Allan Po özü yazıları ilə bunu təsdiqləyir və onun birbaşa Qurana istinad etməsi Əl-Əraf poemasında, İsrail şeirində qaynaq olaraq göstərilir. O, Corc Seylin “Quran haqqında ilkin söhbət” (*The preliminary discourse to the Koran, 1734*) kitabı ilə tanışlığını həmçinin “Şəhrizadın min ikinci nağılı” adlı hekayəsində də xatırladır. Görünür ki, Quranın müəyyən ayə və surələrini şərh etməyə meyl göstərən bu kitab onda çox dərin iz buraxmışdı [5].

Ümumiyyətlə, Edqar Allan Po bütün hekayələrində daha çox ölüm və qorxu hissini önə çəkir. O, bütün yaradıcılığı boyu ölümü anmaqla insan psixologiyasının dərinliklərinə dalaraq elmi biliklərini əsərlərində kodlaşmış şəkildə ifadə edir. Əgər məsələnin bu tərəfinə də təəvvüfi baxımdan nəzər salsaq görərik ki, Edqar Allan Po, əslində qorxu hekayələri yazmaqla və ya ölən qadına olan eşqini izhar etməklə Allaha yaxınlaşmağa çalışır. Çünki insan ölümlü, eşq isə ruha bağlı olduğu üçün ölümsüzdür. Ruhun təsiri isə elm və anlayışdır. Elm və anlayış daha çox olan da Allaha daha yaxın olandır.

Təsəvvüfi düşüncədə ölüm, sadəcə bədənin ölümüdür. Ölüm - bir doğumun sancısı kimidir. İnsan hər şeylə mütəmadi əlaqədədir. Ölüm gəlmədən çox əvvəl ölümlə əlaqə yaradan tək varlıq insandır. İnsan ölümlə hər an bərabərdir. Çünki insanın quruluşu, var olan heç bir şeydən əlaqəsini kəsməsinə izin verməz. Həyat bir bütöv halındadır. Hər doğum qədər hər ölüm də həyatdandır və hər ölüm yeni doğumun bir hissəsidir. Təsəvvüfdə ölüm ayrılıq deyil, ruhun Tanrıya qovuşmasıdır. Belə ki, təsəvvüfdə göz, əl, ayaq, qulaq kimi könül də Allahı zikr edir. Könülün zikri isə qorxu və ümidlə olur.

Görkəmli amerikalı şair və yazar Edqar allan Po da bu qorxu və ümidi tərənnüm edir. Edqar Allan Ponun ən böyük uğuru insanın ağılının bir hissəsindəki və ya ağılından kənarında mövcud olan ruhi, qorxu və ya narahatlıqlarını fəlsəfi-estetik məharətlə ifadə edə bilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Abdülkerim Kuşeyri, Tasavvuf İlmində Dair: Kuşeyri Risalesi, çev. Süleyman Uludağ, Divan Yayınları, İstanbul 1978, s.392.
2. Mevlana Cəleddin-i Rumi, Mesnevi, Ötügen Neşriyat, 2006, 2070 s.
3. Qurani-Kərim Da'wah Academy, Islamabad, Pakistan, 1998.
4. Kennedy J.G. Poe. Death and the Life of Writing. L., 1987.
5. Levi St. Armand B. Usher Unveiled: Poe and the Metaphysics of Gnosticism/Poe Studies 1 June 1972.
6. Poe E.A. The Short Fiction of Edgar Allan Poe. An Annotated Edition by St. and S. Levine. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1976.
7. Антипенко А.Л. Проза Эдгара По в контексте традиционной мистики. Автореф. дис. канд. филол. наук. М.: Литературный ин-т, 1995.
8. Ковалев Ю.В. Эдгар Аллан По. Л.: Художественная литература, 1984.
9. "Vəhy" kitabından diqqətəlayiq fikirlər – Hissə, Gözətçi qülləsi 2009, №09 15/1 s.30-32//<http://www.jw.org>

Açar sözlər: Edqar Allan Po, Oriyentalizm, Şərq, "Quyu və Kəfkir", təsəvvüf.

Keywords: Edgar Allan Poe, Orientalism, the East, "Pit and Pendulum", mysticism.

Ключевые слова: Эдгар Аллан По, Ориентализм, Восток, «Колодец и Маятник», суфизм.

Orientalism and Sufi Elements in the Creative Activities of Edgar Allan Poe Summary

In Sufism, the idea of death is given enough value. Like sufi mystics Edgar Allan Poe describes death as the beginning of the infinite life. Thus, Sufis give importance to the death and try to discipline the usual desires and wishes of humanity. They make all the efforts to persuade the humanity not to think only about their desires. The article investigates Edgar Allan Poe's distinctive point of view about death. In Sufism it is described as the time of meeting with lover.

The article examines the elements of Orientalism and Sufism in the work of poet and writer Edgar Allan Poe, a representative of the Romantic era in **American** literature. The issue of romantic literature opposing the Western culture in many ways, and at the same time completing the conventional image of the East is also analyzed here. In the article, the author examines the causes of death, fears and hopes that are of crucial importance in the philosophy of mysticism in Edgar Allan Poe's works. It is noted that the greatest achievement of Poe was the skillful philosophical and aesthetic expression of spirit, fear or anxiety that existed in some parts of the human mind or beyond. While analyzing the philosophy of mysticism the article relies on the ideas of Mevlana Jalal ad-Din Rumi, who strongly influenced Poe's work.

The article analyzes Edgar Allan Poe's story "Pit and Pendulum". Throughout his creative activities the writer's main task was to keep his scientific knowledge codified in his works by dropping into the depths of human psychology and mentioning death.

Восток и элементы суфизма в творчестве Эдгара Аллана По Резюме

В статье рассматриваются элементы Востока и суфизма в творчестве поэта и писателя Эдгара Аллана По, представителя романтической эпохи в литературе США. Здесь также анализируется вопрос о романтической литературе, которая во многих отношениях противостоит западной культуре и в то же время дополняет условный образ Востока. В статье автор рассматривает причины смерти, страха и надежды, которые имеют решающее значение в философии суфизма и в творчестве Эдгара Аллана По. Отмечается, что величайшим достижением По было философское и эстетическое выражение духа, страха или тревоги, присущих части человеческого разума или существующих за его пределами. В ходе анализа философии суфизма, автор статьи обращается к идеям Мевланы Джалаладдина Руми, которые оказали большое влияние на творчество Эдгара Аллана По.

В статье анализируется рассказ Эдгара Аллана По "Колодец и Маятник". На протяжении всего творчества в центре внимания писателя остается выражение своих научных мыслей в закодированной форме; при этом он погружается в глубины человеческой психологии, и часто упоминает смерть.

Rəyçi: fed,prof. A.Z.Sabitova